

BO'LAJAK HAYDOVCHILARDA KASBIY MAS'ULIYAT VA YO'L HARAKATI ISHTIROKCHILARIGA HURMAT MUNOSABATINI RIVOJLANTIRISH

Erimbetov Raxmatjon Davronbekovich

*Qoraqalpog'iston Respublikasi Ellikqal'a tuman 1-son texnikumi
Kasbiy fanlar o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Maqolada bo'lajak haydovchilarda kasbiy mas'uliyat va yo'l harakati ishtirokchilariga hurmat munosabatini rivojlantirishning pedagogik asoslari yoritiladi. Kasbiy etika, vaziyatli topshiriqlar va tarbiyaviy yondashuvlarning mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirishdagi o'rni ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *bo'lajak haydovchi, kasbiy mas'uliyat, yo'l harakati madaniyati, o'zaro hurmat, kasbiy etika, xavfsiz xulq-atvor.*

Аннотация. *В статье рассматриваются педагогические основы развития профессиональной ответственности и уважительного отношения к участникам дорожного движения у будущих водителей. Раскрывается роль профессиональной этики, ситуационных заданий и воспитательных подходов в формировании ответственного поведения.*

Ключевые слова: *будущий водитель, профессиональная ответственность, культура дорожного движения, взаимное уважение, профессиональная этика, безопасное поведение.*

Abstract: *The article examines the pedagogical foundations for developing professional responsibility and respect for road users among prospective drivers. It discusses the role of professional ethics, scenario-based tasks, and educational approaches in fostering responsible behaviour.*

Keywords: *prospective driver, professional responsibility, road traffic culture, mutual respect, professional ethics, safe behaviour.*

KIRISH

Transport vositasini boshqarish insonning texnik tayyorgarligi, qaror qabul qilish qobiliyati va ijtimoiy mas'uliyati o'zaro uyg'unlashadigan faoliyatdir. Yo'l harakati jarayonida haydovchining har bir harakati boshqa insonlarning xavfsizligi, harakatlanish imkoniyati va ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli bo'lajak haydovchilarni tayyorlashda transport vositasini boshqarish ko'nikmalari bilan birga, kasbiy mas'uliyat, o'zini nazorat qilish va yo'l harakati ishtirokchilariga hurmat munosabatini rivojlantirish muhim pedagogik ahamiyatga ega. Mazkur sifatlar haydovchining bilimlarini kundalik xulq-atvorga aylantirishida namoyon bo'ladi.

Kasbiy mas'uliyat haydovchining o'z vazifalarini ongli anglashini, qabul qilgan qarorlari oqibatini hisobga olishini va bajarilgan harakat uchun javobgarlikni his etishini ifodalaydi. Uning mazmunida xavfsizlik talablariga rioya qilish, vaziyatni ehtiyotkorlik bilan baholash, o'z imkoniyatlarini to'g'ri anglash hamda xatolarini tahlil

qilishga tayyorlik mujassamlashadi. Bunday mas'uliyatning shakllanishi bilim, qadriyat va amaliy tajriba o'rtasidagi bog'liqlikni talab etadi. Bo'lajak haydovchi muayyan talabning inson hayoti va salomatligini asrashdagi ahamiyatini tushunganida, unga ongli amal qilish uchun zarur ma'naviy asos yuzaga keladi.

Yo'l harakati ishtirokchilariga hurmat munosabati umumiy harakat muhitida boshqalarning manfaatlari va xavfsizligini hisobga olish orqali ifodalanadi. Ushbu munosabat piyodalar, yo'lovchilar, velosipedchilar va boshqa haydovchilarga e'tiborli bo'lish, muloqotda odobni saqlash hamda murakkab vaziyatlarda o'z hissiyotlarini boshqarishni qamrab oladi. Hurmatga asoslangan xulq-atvor insonning o'z harakatini boshqalarning holati bilan bog'lab baholashini talab qiladi. Ayniqsa, harakat ishtirokchilarining tajribasi, imkoniyatlari va vaziyatni idrok etishi turlicha bo'lishini anglash bo'lajak haydovchida sabr-toqat hamda ehtiyotkorlikni rivojlantirish uchun muhimdir.

Kasbiy ta'lim jarayonida ushbu sifatlarni rivojlantirish nazariy mashg'ulotlar, amaliy tayyorgarlik va tarbiyaviy faoliyatning izchilligiga bog'liq. Yo'l harakati qoidalarining mazmunini tushuntirish davomida ularning insonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish va umumiy xavfsizlikni ta'minlashdagi ahamiyatini ochib berish zarur. Ta'lim oluvchi o'z xatti-harakatining oqibatlarini muhokama qilishi, turli ishtirokchilar nuqtayi nazarini tushunishga harakat qilishi va kasbiy tanlovini asoslay olishi kerak. Shu tariqa o'zlashtirilgan bilimlar shaxsiy munosabat va amaliy xulq bilan bog'lanadi.

Kasbiy mas'uliyat va hurmat munosabatining rivojlanishida ta'lim muhitidagi kundalik munosabatlar ham alohida o'rin tutadi. O'qituvchi hamda amaliy mashg'ulot ustozining talabchanligi, adolatliligi va muloqot madaniyati bo'lajak haydovchi uchun kasbiy xulq namunasini yaratadi. Vaziyatli topshiriqlar, axloqiy mazmundagi muhokamalar va o'z faoliyatini tahlil qilish mashqlari esa mas'uliyatli qarorning mazmunini anglashga yordam beradi. Bunda ta'lim oluvchining xatosini asosli muhokama qilish, uning sabablarini aniqlash va tuzatish yo'llarini ko'rsatish o'z harakatiga tanqidiy munosabatni rivojlantirish imkonini beradi.

Bo'lajak haydovchilarda mazkur sifatlarni shakllantirishning dolzarbligi kasbiy tayyorgarlik sifatini insoniy munosabatlar madaniyati bilan bog'lash zaruratida namoyon bo'ladi. Xavfsizlikka ongli munosabat, boshqalarning manfaatlarini hisobga olish va o'z xatti-harakatini nazorat qilish haydovchining kasbiy yetukligini tavsiflovchi muhim jihatlardir. Ularni ta'lim mazmuniga izchil singdirish texnik bilimlar, axloqiy qadriyatlar va amaliy tajribaning uyg'un rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, kasbiy mas'uliyat va yo'l harakati ishtirokchilariga hurmat munosabatini rivojlantirish haydovchilar tayyorlash tizimining muhim pedagogik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Asosiy qism

Bo'lajak haydovchilarda kasbiy mas'uliyat va yo'l harakati ishtirokchilariga hurmat munosabatini rivojlantirish bilim, qadriyat va amaliy xulq o'rtasidagi

bog'liqlikka asoslanadi. Ta'lim jarayonida kasbiy talablarning mazmunini tushunish, ularning inson hayoti va salomatligi bilan bog'liqligini anglash hamda muayyan vaziyatda ularga muvofiq harakat qilish yaxlit pedagogik vazifa sifatida qaraladi. Bunda mas'uliyat qabul qilingan qarorning oqibatini hisobga olishda, hurmat esa boshqa ishtirokchilarning xavfsizligi va manfaatlariga e'tiborli munosabatda namoyon bo'ladi. Ushbu sifatlarni rivojlantirish uchun mashg'ulotlarda ularning aniq xatti-harakatlardagi ifodasini ochib berish zarur.

Kasbiy mas'uliyatning bilimga oid tarkibiy qismi haydovchining o'z vazifalari, faoliyat sharoiti va xavfsizlik talablari haqidagi tushunchalarini qamrab oladi. Bo'lajak haydovchi qoida yoki talabning mazmunini izohlashi bilan birga, uning bajarilishi qanday xavflarning oldini olishga xizmat qilishini tushuntira olishi kerak. Shunday yondashuv nazariy ma'lumotni mazmunli o'zlashtirishga yordam beradi. Masalan, darsda muayyan vaziyat muhokama qilinganda, tanlangan qarorning haydovchi, yo'lovchi va boshqa harakat ishtirokchilari uchun qanday oqibatlarga ega bo'lishi ko'rib chiqiladi. Bu orqali kasbiy vazifa bilan ijtimoiy javobgarlik o'rtasidagi munosabat aniqlashtiriladi.

Hurmat munosabatining qadriyatlarga oid mazmuni har bir insonning hayoti, salomatligi va sha'nini e'tirof etish bilan bog'liq. Yo'l harakatida ishtirokchilarning tajribasi, jismoniy imkoniyatlari va vaziyatni tushunish darajasi turlicha bo'lishi mumkin. Ta'lim jarayonida ushbu farqlarni hisobga olishga o'rgatish boshqalarning xatti-harakatini shoshilinch baholashdan saqlanish va vaziyatga e'tiborli yondashish uchun asos yaratadi. Bo'lajak haydovchi o'z qarorini boshqa insonlarning holati bilan bog'lab ko'rib chiqishi, o'ziga qulay bo'lgan yechimning boshqalarga ta'sirini ham tushuntirishi lozim.

Mazkur sifatlarni rivojlantirish mazmunini ta'limiy faoliyat va kuzatiladigan belgilar bilan bog'lash quyidagi namunaviy jadvalda ifodalangan.

1-jadval. Kasbiy mas'uliyat va hurmat munosabatini rivojlantirishning pedagogik yo'nalishlari

Rivojlantirish yo'nalishi	Ta'limiy faoliyat mazmuni	Kuzatiladigan belgi
Kasbiy vazifani anglash	Talablarning mazmuni va ahamiyatini muhokama qilish	Qarorning sababini tushuntira olish
Oqibatni hisobga olish	Vaziyatning ehtimoliy natijalarini tahlil qilish	O'z harakatining boshqalarga ta'sirini izohlash
O'zaro hurmat	Turli ishtirokchilar nuqtayi nazarini ko'rib chiqish	Boshqalarning holati va manfaatlarini hisobga olish
Hissiyotlarni boshqarish	Murakkab muloqot vaziyatlarini modellashtirish	Fikrni xotirjam va odob bilan ifodalash
O'zini baholash	Qaror va xatolar sababini muhokama qilish	Kamchilikni tan olish va tuzatish yo'lini ko'rsatish

Vaziyatli topshiriqlar kasbiy mas'uliyatni amaliy mazmun bilan boyitish imkonini beradi. Topshiriqda muayyan yo'l holati, ishtirokchilarning kuzatilayotgan harakatlari

va qaror uchun zarur ma'lumotlar taqdim etiladi. Ta'lim oluvchidan vaziyatni tushuntirish, ehtimoliy xavflarni ajratish va tanlangan yechimni asoslash talab qilinadi. Muhokama davomida qarorning texnik jihatlari bilan birga, uning axloqiy mazmuni ham ko'rib chiqiladi. Jumladan, boshqalarga noqulaylik tug'dirishi mumkin bo'lgan harakatning oqibatlari, o'z manfaatini umumiy xavfsizlik bilan muvofiqlashtirish va noaniq sharoitda ehtiyotkor munosabatning ahamiyati tahlil qilinadi.

Shartli vaziyat sifatida boshqa harakat ishtirokchisining xatosi kuzatilgan holatni muhokama qilish mumkin. Bunda dastlab aniq ko'rinayotgan belgilar bilan uning niyatiga doir taxminlar ajratiladi. Keyin turli javob harakatlari vaziyatga qanday ta'sir ko'rsatishi muhokama etiladi. O'qituvchi e'tiborni bo'lajak haydovchining o'z xulqini nazorat qilishiga, xavfsizlikni hisobga olishiga va fikrini odob doirasida ifodalashiga qaratadi. Bunday topshiriqning pedagogik mazmuni boshqa shaxsning xatosini aniqlash hamda o'z munosabati uchun mas'uliyatni anglash o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berishdan iborat.

Turli ishtirokchilar nuqtayi nazarini hisobga olishga qaratilgan mashqlar hurmat munosabatini rivojlantirishda qo'llanishi mumkin. Bir vaziyat haydovchi, piyoda, yo'lovchi yoki velosipedchi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Har bir ishtirokchi qanday ma'lumotni ko'rayotgani, nimani bilmasligi va uning uchun qaysi omillar muhimligi aniqlanadi. Shu tariqa bo'lajak haydovchi vaziyatni kengroq idrok etishga o'rganadi. Muhokamada boshqa insonning holatini tushunishga intilish bilan kuzatilmagan niyatni unga nisbat berish o'rtasidagi farq ham tushuntirilishi zarur.

Rolli mashqlar kasbiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, topshiriq yuzasidan tushuntirish berish, noaniq ma'lumotni aniqlashtirish, bildirilgan e'tirozga javob qaytarish yoki o'z xatosini tan olish vaziyatlari modellashtiriladi.

Mashq davomida fikrning mazmuni, ifoda usuli va suhbatdoshni tinglash qobiliyatiga e'tibor qaratiladi. Ishtirokchilar vazifalarni almashib bajarganlarida, bir xil muloqotning turli tomonlar uchun qanday qabul qilinishini muhokama qilish imkoniga ega bo'ladilar. O'qituvchining vazifasi ushbu kuzatishlarni kasbiy odob va mas'uliyat tushunchalari bilan bog'lashdir.

Hissiyotlarni boshqarish kasbiy mas'uliyatning muhim tarkibiy qismidir.

Shoshilish, norozilik yoki o'ziga ortiqcha ishonch vaziyatni baholashga ta'sir qilishi mumkinligi ta'limiy misollar orqali muhokama etiladi. Bo'lajak haydovchi o'z hissiy holatini anglash, uning mulohazasiga ta'sirini tushuntirish va qarorini xavfsizlik talablari asosida qayta baholashni o'rganishi kerak.

Bu yo'nalishdagi mashqlar hissiyotning paydo bo'lishi bilan unga asoslangan harakat o'rtasidagi munosabatni tahlil qilishga qaratiladi. Muhokamada shaxsga baho berish o'rniga, aniq vaziyat va undagi xatti-harakat ko'rib chiqiladi.

O'qituvchi va amaliy mashg'ulot ustozining shaxsiy namunasi tarbiyaviy jarayonning ta'sirchan omillaridan biridir. Topshiriqni aniq tushuntirish, barcha ta'lim

oluvchilarga bir xil mezon asosida munosabat bildirish va xatoni hurmat bilan muhokama qilish mas'uliyatli kasbiy muloqot namunasini yaratadi.

Pedagogning o'z fikrini asoslab berishi hamda zarur holatda uni aniqlashtirishi ta'lim oluvchiga kasbiy ochiqlikning ahamiyatini ko'rsatadi. Mashg'ulotdagi talab va o'qituvchining kundalik xulqi o'rtasidagi izchillik axloqiy tushunchalarning amaliy mazmunini anglashga yordam beradi.

Texnikum sharoitida mas'uliyatni rivojlantirish kundalik o'quv faoliyati bilan ham bog'lanishi lozim. Mashg'ulotga tayyor kelish, topshiriqni kelishilgan tartibda bajarish, natijani aniq bayon qilish va tushunmagan jihatini o'z vaqtida aniqlashtirish kasbiy odatlarning shakllanishiga xizmat qiladi. Bajarilmagan ishni bajarilgan deb ko'rsatish yoki noaniq ma'lumotni ishonchli xulosa sifatida taqdim etishning oqibatlari ta'limiy muhokama mavzusi bo'lishi mumkin. Bunday yondashuv orqali halollik, aniqlik va o'z faoliyati uchun javobgarlik kasbiy tayyorgarlik mazmuniga singdiriladi.

Nazariy mashg'ulotlar bilan amaliy tayyorgarlikda qo'llanadigan mezonlarning o'zaro muvofiqligi muhimdir. Darsda muhokama qilingan mas'uliyat va hurmat tamoyillari amaliy mashg'ulotdagi topshiriqlar, muloqot va o'zini baholash faoliyatida ham aks etishi kerak. Ustoz ta'lim oluvchining vazifani qanday tushunganini, zarur ma'lumotni aniqlashtirganini va o'z qarorini qanday izohlaganini kuzatadi. Ushbu kuzatishlar keyingi nazariy muhokama uchun material bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shunda axloqiy tushunchalar bilan amaliy faoliyat o'rtasidagi bog'liqlik davomiy tus oladi.

Kasbiy mas'uliyat va hurmat munosabatini baholashda kuzatiladigan xatti-harakatlarga tayanish zarur. Bitta javob yoki alohida vaziyat asosida shaxsning barcha kasbiy sifatleri haqida qat'iy xulosa chiqarish yetarli asosga ega bo'lmaydi. Shu sababli turli topshiriqlardagi mulohazalar, muloqot usuli, xatoga munosabat va fikr-mulohazadan keyingi o'zgarishlar birgalikda ko'rib chiqiladi. Baholash mezonlari oldindan tushuntirilishi, ular aniq faoliyat bilan bog'lanishi lozim. Bu ta'lim oluvchiga kutilayotgan natijani anglash va o'z rivojlanishini kuzatish imkonini beradi.

Pedagogik fikr-mulohaza aniq va amaliy yo'nalishga ega bo'lishi kerak. Masalan, ta'lim oluvchi vaziyatdagi xavfni to'g'ri aniqlagan bo'lsa-da, qarorining boshqa ishtirokchilarga ta'sirini yetarli tushuntirmagan bo'lishi mumkin. Bunday holatda o'qituvchi aynan shu jihatga e'tibor qaratib, xulosani to'ldirishga yordam beruvchi savol beradi. Muloqotda keskin ifoda ishlatilgan bo'lsa, shu mazmunni hurmat bilan bayon qilish mashq qilinadi. Natijada baholash ta'lim oluvchining keyingi faoliyatini takomillashtirish uchun aniq yo'nalish beradi.

Individual yondashuvda qiyinchilikning sababini aniqlash muhim o'rin tutadi. Ayrim ta'lim oluvchilar qoida yoki kasbiy atamalarni tushuntirishda qiynalishi, boshqalari esa vaziyatni tahlil qilayotganda faqat o'z nuqtayi nazariga tayanishi mumkin. Birinchi holatda tushunchalarni aniqlashtiruvchi mashqlar, ikkinchisida turli ishtirokchilar holatini solishtirish topshiriqlari qo'llanadi. Fikrini og'zaki ifodalashda qiynalayotganlarga dastlab yozma tahlil yoki juftlikda muhokama qilish imkonini

berish mumkin. Bunda yordamning mazmuni ta'lim oluvchining aniq ehtiyojiga mos belgilanadi.

O'z faoliyatini tahlil qilish uchun qisqa yozma qaydlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ularda qanday vaziyat ko'rib chiqilgani, qaysi qaror tanlangani, boshqalarning manfaatlari qanday hisobga olingani va keyingi safar nimaga e'tibor berish zarurligi bayon etiladi. Ushbu qaydlarni vaqti-vaqti bilan muhokama qilish ta'lim oluvchining fikrida yuz berayotgan o'zgarishlarni ko'rishga yordam beradi. Keyingi topshiriqlar esa aniqlangan ehtiyojlar asosida tanlanadi: birida oqibatni tushuntirish, boshqasida hurmatli muloqot yoki o'z xatosini asosli tahlil qilishga ko'proq e'tibor qaratiladi.

Xulosa

Bo'lajak haydovchilarda kasbiy mas'uliyat va yo'l harakati ishtirokchilariga hurmat munosabatini rivojlantirish kasbiy tayyorgarlikning muhim tarkibiy qismidir. Nazariy bilimlarni vaziyatli topshiriqlar, amaliy mashg'ulotlar va o'zini tahlil qilish bilan uyg'unlashtirish xavfsizlikka ongli munosabat hamda mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tavsiyalar

1. Mashg'ulotlarda vaziyatli topshiriqlar orqali qabul qilingan qarorning oqibatlari va boshqa ishtirokchilarning manfaatlarini tahlil qilishni yo'lga qo'yish.
2. Rolli mashqlar va ustozning shaxsiy namunasi asosida hurmatli muloqot, hissiyotlarni boshqarish hamda xatoni tan olish ko'nikmalarini rivojlantirish.
3. Mas'uliyatli xulq-atvorni aniq mezonlar asosida muntazam kuzatib, o'zini baholash va individual fikr-mulohazadan foydalanish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qulmuhamedov J. R. va boshq. Yo'l harakati qoidalari va xavfsizligi: o'quv qo'llanma. — 2017. library.ziyonet.uz
2. Soliyev R. X., Xolmirzayev J. Z., Nasriddinov A. Sh. Yo'l harakati qoidalari va harakat xavfsizligi asoslari. — Toshkent: Navro'z, 2020. api.ziyonet.uz
3. Azizov Q. X. Harakat xavfsizligini tashkil etish asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. — 244 b. lib.bimm.uz
4. Avazboyev A. I., Ismadiyarov Y. U. Kasbiy pedagogika. — Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2014. — 320 b. jdpu.uz
5. Xodjaboyev A., Husanov I. Kasbiy ta'lim metodologiyasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2007. — 192 b. akbt.urdu.uz